

С. Томчишен, доцент кафедри правових основ підприємницької діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Способи захисту у разі вчинення правочину з перевищенням або за наявності обмеження компетенції органу та повноважень представництва юридичної особи

Актуальність теми. За умов існуючої сьогодні потреби вдосконалення корпоративного законодавства в юридичній літературі досить часто підіймаються питання про способи захисту майнових прав та законних інтересів господарських товариств і їх учасників. Серед них важливе не тільки теоретичне, а й практичне значення має питання щодо правових наслідків, які можуть наставати у разі перевищення членами органів управління товариства його компетенції та наданих їм повноважень представництва. Водночас актуальність цього питання зумовлена також тим, що через нечіткість окремих положень ЦК про дієздатність юридичної особи, представництво та недійсність правочинів у деяких випадках не завжди можна дати однозначну відповідь на питання, які саме правові наслідки можуть наставати при вчиненні правочину чи інших юридично значущих дій із такими порушеннями.

Метою даної статті є дослідження співвідношення норм цивільно-правових інститутів дієздатності юридичної особи, представництва, недійсності правочину та ввіндованості майна, а також визначення особливостей їх застосування при захисті прав та законних інтересів юридичної особи та/або її учасників у разі вчинення правочину з перевищенням або за наявності обмеження компетенції органу та повноважень представництва.

1. Правові наслідки та способи захисту, що можуть застосовуватися за правилами представництва. Відповідно до правил правового інституту представництва наслідки, передбачені ч. 1 ст. 241 ЦК, застосовуються тоді, коли юридично значущі дії від імені юридичної особи вчиняються особою, яка була представником, але вийшла за межі наданих повноважень, тобто їх перевищила. У розумінні наведеної норми

представником вважається особа, яка у відносинах із третіми особами наділена правом одноособово представляти інтереси юридичної особи, вчиняючи юридично значимі дії¹. При цьому не має значення, чи виконує представник повноваження у зв'язку із зайняттям посади в органі, на підставі виданої довіреності чи відповідно до припису закону. У разі перевищення повноважень з представництва правочин може породжувати правові наслідки тільки у разі його подальшого схвалення.

За правилами представництва поняття «перевищення повноважень» охоплює досить широке коло неправомірних дій представника. Про перевищення повноважень можна вести мову у разі вчинення юридично значущих дій, які представник не мав права вчиняти через відсутність у нього відповідного повноваження. Однак не в усіх випадках однозначно вдається визначити належний спосіб захисту особи, права та законні інтереси якої порушуються в результаті перевищення повноважень представництва.

Наприклад, один із подружжя за законом є представником другого, а тому уповноважений вчиняти правочини щодо їх спільного майна (ч. 2 ст. 65 СК). За загальним правилом абз. 2 ч. 2 ст. 369 ЦК вважається, що згода другого була отримана. Винятком із цього, наприклад, є правочини, які згідно із частинами 2, 3 ст. 65 СК потребують отримання письмової згоди (правочин, який виходить за межі дрібнопобутового або щодо цінного майна). Вчинення одним із подружжя цих правочинів без отримання згоди другого не може породжувати для останнього жодних правових наслідків (ч. 4 ст. 65 СК). При цьому ч. 2 ст. 369 ЦК та ч. 2 ст. 65 ЦК передбачено, що правочин із вказаними вадами може бути визнаний недійсним у зв'язку із відсутністю у одного із подружжя повноважень на його вчинення. Наведені норми встановлюють обмеження на здійснення одним із подружжя правочинів без згоди другого, а тому без її отримання виключають повноваження щодо розпорядження спільним майном. Згідно із ч. 1 ст. 241 ЦК правочин із вказаними вадами не може породжувати для другого із подружжя жодних правових наслідків. Однак при цьому наведені норми допускають можливість звернення до суду з вимогою про його недійсність, що дозволяє відносити такий правочин до оспорюваного.

На відміну від загальних правил представництва, відповідно до яких правочин, вчинений з «перевищенням повноважень», не створює

¹ Див.: Фролов В. Д. Правочиноздатність юридичної особи та її здійснення за цивільним законодавством України (цивілістичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Д. Фролов ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2004. – 20 с.

правових наслідків, у абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК використано поняття «*обмеження повноважень представництва*». При цьому ЦК не містить чітких положень, які б дозволили однозначно вирішити питання: *1) коли представника необхідно вважати таким, що перевищив надані йому повноваження; 2) а коли — таким, що діяв за наявності їх обмеження?* При розмежуванні цих понять можна виходити з того, що у першому випадку представник взагалі не мав повноваження вчиняти правочин, а у другому — був уповноважений, але вчинив правочин за наявності обмеження, яке виключало здійснення наданого повноваження. Однак в обох цих випадках він все одно позбавляється юридичної можливості, а відповідно — і права вчиняти той чи інший правочин.

У зв'язку з цим певні складнощі виникають також при вирішенні питання, коли саме можна вести мову про «*обмеження повноважень*», зокрема: *1) коли представник отримав повноваження від особи, яку він представляє, але стосовно такої особи було встановлено обмеження на вчинення того чи іншого правочину, що взагалі виключало можливість його вчинення; 2) чи тоді, коли особа вправі була вчиняти правочин, але тільки за наявності певних обставин, за яких представник отримує юридичну можливість здійснювати свої повноваження?*

У першому випадку представник отримує повноваження на вчинення правочину від імені юридичної особи, який відповідно до вимог закону може вчинятися тільки за умови отримання спеціального дозволу (ліцензії). Згідно із ч. 3 ст. 91 ЦК вчинення такого правочину виходить за межі загальної правоздатності юридичної особи, а тому його може бути визнано недійсним на підставі ч. 1 ст. 227 ЦК. Положення цих норм виключають право представника на вчинення вказаного правочину, оскільки за загальним правилом ч. 1 ст. 238 ЦК представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє. Тому за відсутності ліцензії (дозволу) представник позбавлений юридичної можливості вчиняти правочин, навіть якщо йому було видано довіреність на його вчинення. У другому випадку представник на підставі довіреності набуває право на вчинення того чи іншого правочину, але законом або уставними документами встановлено особливий порядок його вчинення, дотримання якого є обов'язковим. Наприклад, значний правочин або правочин із заінтересованістю, може бути вчинено тільки за попередньою згодою наглядової ради або загальних зборів акціонерного товариства, що обмежує юридичну можливість його вчинення навіть уповноваженим представником.

Через відсутність у ЦК чітких критеріїв для розмежування понять «перевищення повноважень» та «здійснення повноважень за наявності обмеження» часто на практиці їх не розрізняють, а, навпаки, отождошують. Про перевищення повноважень ведуть мову, якщо представник вчиняє правочин, не маючи повноваження на його вчинення, а також тоді, коли він має повноваження, але його здійснення обмежене певними обставинами, які виключають юридичну можливість його вчинення. Маючи при цьому прагматичні цілі, як правило, виходять із прямо передбачених законом правових наслідків, які в тих чи інших випадках повинні застосовуватись. Втім такий підхід також викликає чимало проблемних запитань, оскільки в деяких випадках окремі положення різних цивільно-правових інститутів не дозволяють дати чітку відповідь на питання, які із передбачених ними наслідків підлягають переважному застосуванню.

Наприклад, положення ст. 92 ЦК застосовуються до вчинення юридично значущих дій органом, а також особою, яка відповідно до закону або установчих документів уповноважена діяти від імені юридичної особи. За правилами представництва така особа вважається представником. Проте згідно із абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК, коли представник буде діяти за наявності обмеження наданих йому повноважень, вчинений ним правочин створює правові наслідки, якщо не буде доведено недобросовісність третьої особи. Відповідно до цієї норми недобросовісною вважається особа, яка знала або не могла не знати про обмеження повноважень представництва. Добросовісність іншої сторони правочину виключає юридичну силу обмеження повноважень представника. *Правило абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК «презюмує правомірність» правочину, вчиненого від імені юридичної особи з такими вадами тільки у разі добросовісності іншої його сторони.* Тому в цьому випадку відсутні підстави для недійсності правочину, вчиненого при обмеженні компетенції органу юридичної особи та повноважень представництва. Оскільки вважається, що представник діяв «у межах» повноважень. Обов'язок доведення того, що третя особа була недобросовісною, покладається на юридичну особу. Проте доведення цих обставин, і відповідно, спростування факту спричинення правочинном із вказаними вадами правових наслідків може відбуватися лише в судовому порядку. Однак, якщо при цьому ототожнювати поняття «обмеження» та «перевищення» повноважень, юридична особа все одно позбавлена можливості звернутися до суду з вимогою про визнання не-вчиненим (неукладеним) такого правочину на підставі ч. 1 ст. 241 ЦК,

оскільки застосування такого способу захисту ним прямо не передбачено¹. Отже, виходить, що спростування породження правочиною із такими вадами правових наслідків може відбуватися тільки в судовому спорі за позовом, заявленим до юридичної особи іншою його стороною у зв'язку із порушенням його умов.

Поряд з цим чимало запитань викликає застосування вказаного принципу визначення юридичної сили обмеження повноважень представництва юридичної особи у разі, коли здійснення представництва не пов'язане із здійсненням компетенції органу. Зокрема, якщо поняття «обмеження» та «перевищення» повноважень не розрізняти, то виходить, що добросовісність третьої особи фактично буде обмежувати випадки застосування ч. 1 ст. 241 ЦК навіть тоді, коли повноваження з представництва виникають з інших підстав і не пов'язані із реалізацією компетенції органу юридичної особи. Приміром, коли повноваження з представництва здійснюються на підставі довіреності, виданої згідно з укладеним договором доручення або відповідно до закону, зокрема, арбітражним керуючим у справі про банкрутство, тощо. Проте, якщо зазначені поняття розрізняти, у наведених прикладах складно буде визначити, яким чином вони можуть обмежуватись, оскільки повноваження або існує, або його нема.

2. Правові наслідки та способи захисту, що можуть застосовуватися за правилами недійсності правочинів. За відсутності чітких критеріїв розмежування понять «обмеження» та «перевищення» повноважень правило абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК не дозволяє однозначно вирішити питання: (1) правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, повинен визнаватися недійсним із підстав, передбачених ч. 2 ст. 203 та ч. 1 ст. 215 ЦК; (2) чи необхідно застосовувати положення ч. 1 ст. 241 ЦК з урахуванням закріпленого в ній принципу визначення юридичної сили обмеження повноважень представництва?

Так, положення абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК розраховане на правовідносини представництва, а тому повинно застосовуватись, коли є три особи: 1) юридична особа; 2) представник, який діє за наявності обмеження повноважень; 3) третя особа, з якою вчиняється правочин. На підставі цього можна припустити, що правочин, вчинений з перевищенням

¹ Див.: Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними (підготовлене до друку суддями Верховного Суду України Я. М. Романюком, В. Й. Косенко та старшим консультантом Управління вивчення та узагальнення судової практики З. П. Мельник) // Інформаційний сервер Верховного Суду України.

повноважень представництва, може бути визнаний недійсним незалежно від добросовісності третьої особи, оскільки положення абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК застосовуються тільки тоді, коли представник мав повноваження, але існували обмеження на їх здійснення. За такого підходу виходить, що інтереси добросовісної особи будуть враховуватися тільки у випадку, коли правочин вчиняється за наявності «обмеження», а коли представник діяв з «перевищенням» повноважень, добросовісність третьої особи не матиме значення. Проте в останньому випадку згідно із ч. 1 ст. 241 ЦК такий правочин взагалі вважається невчиненим, тобто неукладеним, а відповідно — не може породжувати жодних правових наслідків, тому його не можна визнавати недійсним, оскільки його не існує.

Водночас можна припустити, що правило абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК необхідно застосовувати у випадку, якщо представник перевищує компетенцію органу юридичної особи, а також коли діє за наявності обмеження. Однак такий підхід призводитиме до того, що у разі перевищення або обмеження компетенції колегіального органу правило абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК застосовувати не можна, оскільки колегіальний орган не може бути представником. Отже, за такого підходу матимемо наступну ситуацію: визнання недійсним правочину, вчиненого членом органу, який одноособово здійснював його компетенцію, може мати місце тільки у разі недобросовісності третьої особи, а якщо правочин було вчинено в результаті перевищення або наявності обмеження компетенції колегіального органу, допускатиметься можливість визнання його недійсним також у випадку добросовісності третьої особи.

Поряд з цим слід звернути увагу й на інше важливе питання. Так, за правилами недійсності, правочин може бути визнано недійсним у зв'язку із «відсутністю необхідного обсягу цивільної дієздатності». Про відсутність необхідного обсягу дієздатності, як правило, ведуть мову у разі перевищення компетенції колегіальним органом або у разі існування обмеження щодо її здійснення, а також у випадку виходу за межі повноважень членом органу, який у відносинах із третіми особами мав право діяти одноособово, або коли він діяв за наявності їх обмеження. Такий підхід означає, що наявність «належного обсягу дієздатності» пов'язується із «обсягом повноважень органу», а також із «відсутністю їх обмеження».

Правочин, вчинений із вказаними порушеннями, вважається оспорюваним, а тому може бути визнаний недійсним за вимогою юридичної особи. Вимогу про недійсність такого правочину може бути заявлено разом із вимогою про реституцію, зокрема у разі його повного або

часткового виконання. За правилами представництва, виконання може вказувати на схвалення правочину, а відповідно на його правомірність та відсутність підстав для недійсності. Якщо правочин із вказаними вадами не було виконано, визнати його недійсним не можна, оскільки за правилами представництва його не було укладено, тобто він взагалі не існує. Таким чином, якщо розмежовувати поняття (1) «обмеження» та (2) «перевищення» повноважень, у першому випадку правочин можна визнати недійсним при недобросовісності третьої особи, а в другому — він вважається невчиненим доти, поки його не буде схвалено.

Схвалення правочину може здійснюватися тільки особою, яка мала повноваження на його вчинення, або органом юридичної особи, до компетенції якого віднесено вирішення питання про його вчинення. Правочин із такими вадами не можна вважати схваленим, якщо спрямовані на його виконання дії були здійснені особою або органом юридичної особи, за відсутності в них повноважень щодо його вчинення. Наприклад, голова правління акціонерного товариства вчиняє значний правочин, а рішення про його схвалення приймає наглядова рада, в той час як вирішення питання про його вчинення належить до компетенції загальних зборів. Отже, якщо вважати, що у даному випадку повноваження були тільки «обмежені», необхідно доводити, що третя особа знала або не могла не знати, що дії, спрямовані на схвалення правочину, вчинялись органом або представником юридичної особи за наявності обмеження повноважень щодо схвалення такого правочину. Однак через відсутність чітких критеріїв для розмежування понять «обмеження» та «перевищення» повноважень, у наведеному прикладі не можна дати однозначну відповідь на питання, коли правочин із цими вадами слід вважати вчиненим або невчиненим (схваленим чи несхваленим), а коли оспорюваним та відповідно, коли саме можна заявляти вимогу про його недійсність?

3. Правові наслідки та способи захисту, що можуть застосовуватися за правилами віндикації. Положення абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК звужує можливість витребування майна, відчуженого за наявності «обмеження повноважень». Так, за загальним правилом ч. 1 ст. 388 ЦК, витребування власником свого майна від добросовісного набувача може відбуватись, якщо воно вибуло з його володіння поза його волею. Положення цієї статті розраховане на випадки, коли майно відчужується особою, яка не мала права це робити, а набувач майна є добросовісним. Якщо особа набуває майно недобросовісно, його витребування власником відбувається на підставі ст. 387 ЦК. Відповідно до статей 330, 388 ЦК вибуття майна поза волею власника виключає

можливість переходу права власності на нього навіть до добросовісного набувача, незалежно від того, відчужувач взагалі не мав права на його відчуження чи його право було обмежено, оскільки *в обох цих випадках він все одно позбавляється юридичної можливості це робити*. Зокрема, такий висновок можна зробити, якщо ототожнювати поняття «обмеження» та «перевищення» повноважень. Власник має право витребувати майно, що вибуло від нього не з його волі, від будь-якої особи, в якій воно перебуває, крім випадків, коли його було продано в порядку виконання судового рішення, або було відчужено за плату особою, якій власник передав своє майно у володіння¹.

Застосування цих норм разом із абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК призводить до такого. Якщо представник не мав повноважень на відчуження належного юридичній особі майна, але здійснив його відчуження недобросовісному набувачу, за нею зберігається право на його витребування на підставі ст. 387 ЦК. Проте, коли набувач майна є добросовісним, згідно із абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК «обмеження повноважень» представника на відчуження майна юридичної особи не має юридичної сили для третіх осіб. Тому відчужувальний правочин із цими вадами вважається правомірним, оскільки презюмується, що його було укладено «уповноваженим представником», тобто за «наявності волі» юридичної особи. Отже, у цьому випадку юридична особа позбавлена не тільки права вимагати визнання такого відчужувального правочину недійсним та застосування реституції, а й взагалі позбавляється права на витребування свого майна від набувача за таким правочином, а також від інших осіб, які в подальшому його купують.

Таким чином, виходить, що положення абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК допускає можливість переходу від власника права власності на майно, відчужене за відсутності його «дійсної волі», яка в юридичній особі, за загальним правилом, може формуватися лише компетентним органом і виражатись у відносинах із третіми особами тільки уповноваженим представником². Наприклад, значний правочин укладається одноосо-

¹ Див.: Сліпченко С. О. Перехід до добросовісного набувача права власності на чуже майно та умови для його витребування законним власником (коментар статей 330 та 388 ЦК України) / С. О. Сліпченко, С. В. Томчишен // Акт. питання цив. та госп. права. – 2010. – № 4.

² Див.: Спасибо-Фатеева І. В. Правоздатність та дієздатність юридичних осіб (статті 91, 92) / І. В. Спасибо-Фатеева, В. І. Борисова // Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 3 : Юридична особа / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатеевої. – Сер. «Коментарі та аналітика». – Х. : Страйд, 2009. – С. 98–99.

бово головою правління акціонерного товариства, який мав повноваження на відчуження майна, але здійснив його відчуження без згоди наглядової ради або загальних зборів.

Проте, якщо поняття «обмеження» та «перевищення» повноважень розрізняти, виходить, що положення ст. 388 ЦК можуть застосовуватися тільки у випадку, якщо відчужувальний правочин було вчинено з «перевищенням повноважень». Втім однозначно вирішити це питання не вдається, оскільки у вказаній нормі йдеться про особу, яка не мала права відчужувати майно, що може мати місце у випадку, коли відчужувач взагалі не мав відповідного повноваження, а також якщо стосовно його здійснення було встановлено обмеження.

4. Правові наслідки та способи захисту, що можуть застосовуватися за правилами нікчемності правочину. У випадку добросовісності третьої особи правило абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК виключає нікчемність відчужувального правочину, вчиненого одноособово членом виконавчого органу або іншим представником за наявності «обмеження» наданих повноважень. Визнання нікчемним правочину із вказаними вадами згідно із ч. 1 ст. 228 ЦК може мати місце тільки тоді, коли набувач майна за таким правочином знав або не міг не знати про наявність обмеження повноважень на його вчинення. У даному випадку цей правочин можна вважати таким, що порушує публічний порядок (спрямованим на незаконне заволодіння майном), а тому юридична особа на підставі ч. 5 ст. 216 ЦК може вимагати застосування наслідків нікчемності цього правочину (реституції). Якщо набувач згодом відчужив майно третій особі, витребування його може відбуватися за правилами віндикації залежно від недобросовісності чи добросовісності останньої, зокрема, на підставі ст. 387 ЦК або відповідно до ст. 388 ЦК. *Однак, якщо «обмеження» та «перевищення» повноважень розрізняти, виходить, що у разі «перевищення повноважень» відчужувальний правочин вважається нікчемним незалежно від добросовісності набувача майна, оскільки положення абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК застосовується тільки у випадку його вчинення за наявності «обмеження». Проте, якщо ці поняття ототожнювати, виходить, що нікчемність правочину з такими вадами може мати місце тільки за умови недобросовісності набувача майна.*

При цьому слід звернути увагу на те, що ст. 228 ЦК не передбачає прямих підстав для визнання нікчемним будь-якого правочину тільки тому, що він вчиняється представником юридичної особи з перевищенням наданих йому повноважень або за наявності їх обмеження.

За змістом ч. 1 ст. 228 ЦК нікчемним вважається правочин, який спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини, знищення чи пошкодження майна, а також на незаконне заволодіння ним. Тому, якщо правочин, який був вчинений членом органу юридичної особи за наявності обмеження повноважень, не передбачає відчуження майна юридичної особи, він вважається оспорюваним. Такий правочин може бути визнаний недійсним за вимогою юридичної особи тільки, якщо буде доведено недобросовісність іншої сторони.

Разом з тим, якщо поняття «обмеження» та «перевищення» повноважень ототожнювати, то у разі недобросовісності іншої сторони правочину не виключається можливість застосування також ч. 1 ст. 241 ЦК. Згідно з правилами представництва, у разі перевищення представником наданих повноважень вчинений ним правочин не може породжувати правових наслідків (тобто вважається неукладеним), якщо його не було схвалено юридичною особою шляхом вчинення дій, що свідчать про прийняття його до виконання. Тому, якщо вчинені дії, спрямовані на виконання правочину, відповідно до ч. 1 ст. 241 ЦК не можуть вказувати на його схвалення, не виключається можливість висунення до недобросовісної сторони вимоги про стягнення безпідставно збереженого або набутого майна на підставі ст. 1212 ЦК. Наприклад, особа наділена повноваженнями з представництва на підставі довіреності, виданої головою правління акціонерного товариства, вчиняє значний правочин (про виконання товариством робіт), на вчинення якого наглядова рада або загальні збори не давали згоди, а голова правління товариства, незважаючи на це, вчиняє дії, спрямовані на його виконання (дає розпорядження, на підставі якого працівниками виконуються відповідні роботи). Подібні порушення досить часто допускаються на практиці, коли члени органу управління, перебуваючи у змові з недобросовісними представниками та третіми особами, у такий протиправний та незаконний спосіб намагаються оминати встановлені законом або установчими документами обмеження на вчинення тих чи інших правочинів, переслідуючи при цьому свої особисті корисливі інтереси, а не інтереси товариства та його акціонерів (учасників).

Висновки. Проведений аналіз дозволяє констатувати, що відсутність у ЦК чітких критеріїв для розмежування понять «перевищення» та «обмеження» повноважень (компетенції органу) не дозволяє однозначно вирішити чимало практичних питань, пов'язаних із застосуванням положень зазначених вище правових інститутів при виборі

належного способу захисту прав і законних інтересів юридичної особи та її учасників, порушених у результаті вчинення правочину з перевищенням компетенції органу, повноважень з представництва або за наявності їх обмеження. Водночас відсутність таких критеріїв не дозволяє однозначно визначити, яким чином співвідносяться зазначені поняття із встановленою у ч. 2 ст. 203 ЦК підставою для недійсності правочину, такою як відсутність у його сторони «необхідного обсягу дієздатності». Детальніше це питання буде розглянуто в іншій публікації з цієї тематики у наступному номері цього журналу.